

SƏBUHİ İBRAHİMOV

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Email: s.ibrahimov71@mail.ru

MƏHƏMMƏD NAXÇIVANININ ƏDƏBİ İRSİ

Açar sözlər: Naxçıvan, əlyazma, mətn, maarifçilik, fəaliyyət.

Key words: Nakhchivan, manuscript, text, enlightenment, activity.

Ключевые слова: Нахчыван, рукопись, текст, просветительство, деятельность.

Mədəniyyət xəzinəsinin qiymətli qaynaqlarından olan əlyazmalar keçmişin ədəbi tarixinin müasirlərimizə çatdırılmasında, onların maariflənməsində misilsiz rola malikdir. Bu baxımdan, klassik Azərbaycan mütəfəkkirlərinin, o cümlədən Naxçıvan şair və yazıçılarının əsərlərini araşdırıb xalqa çatdırmaq qarşıda duran mühüm məsələlərdəndir.

Təəssüf ki, bu vaxta qədər XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin yaradıcılığı tədqiq edilməmişdir. Əsərlərində adı Məhəmməd Məşhədi Baba Kəngərli kimi çəkilən H.M.Naxçıvani Naxçıvan şəhərində ziyalı-dindar ailəsində anadan olmuşdur. “Səhab əd-Dümu” əsərinin əvvəlində müəllif haqqında yazılır: “Müəllif qədim Naxçıvan torpağında, Şəhab məhəlləsində dünyaya göz açmış və öz dövründə el arasında Məhəmməd ibn Məşhədi Baba Naxçıvani kimi tanınmışdır” (3, s. 1).

H.M.Naxçıvaninin əlyazmalarında tərcümeyi-halı göstərilməsə də, el ağsaqqalları onun maarifçilik ənənələrindən və xeyirxahlığından geniş danışmışlar. Hətta onun dövrünün görkəmli ziyalısı Məhəmməd Tağı Sidqi ilə dostluq etməsi, onunla məktublaşması məlum olmuşdur. Məhz bu baxımdan tədqiqata cəlb edilən Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin mühiti, həyatı və ədəbi irsi doğma Naxçıvanımızın mənəvi-mədəni dəyərləri istiqamətində araşdırılacaq zəngin bir xəzinə mənbəyidir. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani ilk növbədə öz zəngin yaradıcılığını milli-mənəvi dəyərlər əsasında quraraq inkişaf etdirmişdir. Onun dərin düşüncələri, maarifçilik ənənələri, fəlsəfi duyğuları, bilik və bacarığı dövrünün ən dərin qatlarına nüfuz etmiş, yeni-yeni elmi kəşflərin, dəyərli kitabların, qiymətli əsərlərin yazılmasına səbəb olmuşdur. Hələlik yaradıcılıq fəaliyyətində onun beş əsas kitabı daha da diqqəti cəlb edir. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin qələmə aldığı əsərlər sırasına aşağıdakı kitabları aid etmək olar: “Qürrət əl-Əbsar” (1) (Gözlərin nuru) 1318 h.q. (miladi 1897), “Səhab əd-Dümu” (Buludların göz yaşları) 1309 h.q.(miladi – 1887) (3), “Kəşkül

ən-Nur” (Nur qabı) (4) 1312 h.q.(miladi – 1892), “Dürrət əl-Əbrar” (Söylənməmiş inci sözlər) (2) 1315 h.q. (miladi – 1894), “Məzahir əl-Ənvar” (Nurların zahir olduğu yerlər) 1317 h.q. (miladi – 1896) (5).

Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvanının “Məzahir əl-Ənvar” əsəri mahiyyət etibarilə dərin düşüncələri ifadə etməklə dövrünün müsəlman təhsili istiqamətində zəruri hesab edilən məsələləri və ehkamları özündə təzahür etdirir. Həmçinin əsərdə Naxçıvanla bağlı bir neçə faktın bağlılığını görürük. Belə ki, əsərdə Müzəffərəddin şahın Naxçıvanı və onun müqəddəs yerlərini ziyarət edib Firəngistana (Fransa) getməsi səfəri geniş qeyd edilir. Hətta əsərdə onun “Culfa körpüsündən keçərək Naxçıvana səfər edir və sonradan isə Firəngistana getmişdir” (5, s. 245) qeydləri barədə məlumat verilmişdir. Əlyazmada o da göstərilir ki, onun gəlişinə Naxçıvanda ona bir qəsidə də yazılmışdır.

“Bu qəsidə Sultan Müzəffərəddin şahın Culfa körpüsündən keçərək gözəlliyi və əzəməti ilə seçilən Naxçıvan şəhərinə gəlməsi, oradan isə Firəngistana getməsi şərəfinə yazılmışdır” (5, s. 249).

Qəsidə Allaha həmd edilməklə Onun sevimli peyğəmbəri “Fəxri Kainat”, “Əsrəfi məxluqat”, “Rəhmətən lil-Aləmin” olan həzrəti Məhəmməd əleyhis-salamın özünə və əhli-beytinə salam-salavatla başlayaraq mədh edilmişdir.

Əsər ərəb və fars dillərində kufi xətti ilə 1317-ci ildə hicri qəməri (miladi – 1896) tarixdə yazılmışdır. Əlyazmanın ölçüsü: 21x16; həcmi isə 260 səhvədir.

Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvanının digər bir əsəri “Qürrət əl-Əbsar” adlandırılmışdır. Müəllifin bu əsəri elmi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əlyazmada əsasən islam fəlsəfi fikirləri öz əksini tapmışdır. Müəllif milli-mənəvi dəyərlərimizi, milli mədəniyyətimizi, fəlsəfi dünyagörüşümüzü, həmçinin mədəni irsimizi şərh etmişdir. Müəllif əsərdə, yer, göy, okeanlar, çaylar, hərflər, mələklər, səmtlər, səmavi kitablar haqqında geniş bəhs etmişdir.

Əsərdə qeyd edir ki, Allah dörd sifətin sahibidir: “Əxyar (xeyirxah), Əbrar (doğruçu), Qadir (qüdrət və qüvvət sahibi) və Qəhhar (yetərinəcə güclü) olmaqla Ərşi-əzimi (Allahın taxt-tacı olan 9-cu və ən böyük göy kürsüsünü) bu sütunlar üzərində yerləşdirərək qərar vermiş və ucaltmışdır” (1, s. 4).

Əsər Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvanının 5-ci əsəridir. Əlyazma ərəb əlifbasının şikəstə xətti ilə yazılmış, vərəqlərin kənarında iki qara xətlə dördbucaq çəkilmişdir. Əlyazmanın həcmi 546 səhifədir. Hər bir səhifənin yuxarı hissəsində xüsusi formada işlənmiş damaların içərisində qara rənglə nəstəliq xətti ilə mətnlərin mövzusu yazılmış və səhifələrin kənarlarında mövzuya aid bəzi sözlər yazılmışdır.

H.M.Naxçıvaninin məharətlə qələmə aldığı digər maraqlı bir əsəri isə “Kəşkül ən-Nur” kitabıdır. Müəllif əsərdə Naxçıvan ictimai mühitinin saf və sağlam tərzdə formalaşmasını, məntiqi, elmi idraka söykənərək davranmağı, təfəkkür metodunun bir çox sahələrini, mənəvi-ruhi sferanın və s. inkişaf etdirilməsi məqsədilə çox dərin və eyni zamanda maraqlı mənbələrə müraciət etmişdir. Əsərdə yaşanan elmi-fəlsəfi hisslər və aqlın təzahürü sarsılmazdır.

Əsər iki hissədən ibarətdir, əsərin əsas məzmunu məntiqi təfəkkürün formalaşmasına xidmət edir. Azərbaycan, ərəb və fars dillərində yazılmış, kitabın kağız vərəqlərinin rəngi ağ, saya, üz hissəsi dəri və kartondan cildlənmiş, xətt nümunəsi nəstəliq-şikəstə, ölçüsü: 34x21; həcmi: 375=369 səhifədir.

XIX əsrin nadir əlyazmalarından biri də Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Səhab əd-Dümu” (“Göz yaşları buludu”) əsəridir. Əsər 1874-cü ildə yazılmışdır. “Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani İslam dünyasının ən böyük ali təhsil ocağı olan «Nəcəfi-Əşrəfi» məktəbinin müəllimi, ustadı olmuş və sonra prorektor vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir. Onun barəsində məlumat verən «Səhabəd-Dümu» Azərbaycan dilində yazılmışdır. Əsər əsasən VII əsrdə baş verən İmam Hüseyn əleyhis-salamın Kərbəla müsibətinə həsr olunsa da bir neçə fəlsəfi mövzular diqqəti cəlb edir” (6, s. 67). Əlyazmada Kərbəla hadisəsi və orada şəhid olanların məqamından bəhs olunur:

Xuda gəlib bu Hüseyn aləmə şəhadət üçün,
Qəbul edibdi şəhid olmağı şəfaət üçün.
O vaxtı hörmətinə Kərbəlada qan içəcək,
Əliyyəi Əkbərinin qəddinə kəfən biçəcək.
O vaxtı hörmətinə qan durar dodağında
Ki, süd əmər balası oxlanar qucağında (3, s. 75).

Əsərdə bir neçə fəlsəfi və bədii terminlər diqqəti daha da tez cəlb edir. Belə ki, Şərq aləmində “İlahi nur” hesab edilən ilk yaranış və onun əsas predmetləri geniş izah edilmişdir. Milli mentalitetimizə uyğun olan doğru və düzgünlük prinsipi həmişə xalqımız tərəfindən bir mənalı qarşılanmışdır. Milli mentalitetimizin formalaşmasında xalqımızın tarixən mövcud olmuş ən zəngin ənənələrinə islam dininin təsiri mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Milli mənlilik şüurunun əxlaqi potensialının tənzimlənməsində, mentalitetimizə təsirində bir tarixi amil kimi islam dininin ideoloji rolundanılmazdır.

Elə bu baxımdan da yanaşdığımız mövzu müəllifin bu əsərdə fəlsəfi fikirlərin önəmli olması ilə yanaşı, həmçinin islamşünaslıq elmi üçün dəyərli fəlsəfəsi kontekstində verilmiş və əsaslandırılmışdır. İslam aləmində “İlahi nur” hesab edilən əsas amil demək olar ki, əsərdə öz əksini tapmışdır. İnsan

bəşəriyyəti yaranmamışdan çox-çox əvvəl onun nuru xəlv olunduğu iddia edilən anlayışlar rasionallıqla əsərdə verilmişdir. Əsasən sonuncu peyğəmbər həzrəti Məhəmməd əleyhis-salamın nuru çox önəm daşıyır. Bununla bərabər dünyanın yaranma prinsipini, onun mövcud quruluşunu və hərəkət mexanizmini müxtəsərdə olsa verilməsi əsərdə böyük maraq doğurur.

Bu yanaşmalar göstərir ki, Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin digər iki əsəri də çox qiymətli dəyərlərə malikdir. Müəllifin yaratdığı mövzular günün ən aktual prinsiplərini ortaya qoyur. Hesab edirik ki, bütün bu qeydləri nəzərə almaqla XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin ədəbi irsi və zəngin yaradıcılığı müəyyən dərəcədə araşdırılmışdır. Həmçinin onun yaradıcılıq fəaliyyəti ilə bağlı yazdığı əsərlər məzmun və mahiyyət etibarilə gələcəkdə də təhlil və tədqiq olunmağa layiqdir.

Ədəbiyyat

1. نخبوانی حاج ملا محمد قرة الابصار. 1318 ه.ق. 546 ص.
2. نخبوانی حاج ملا محمد درة الارار 1315 ه.ق. 377 ص.
3. نخبوانی حاج ملا محمد سحاب الذموع 1295 ه.ق. 492 ص.
4. نخبوانی حاج ملا محمد كشكول النور 1312 ه.ق. 560 ص.
5. نخبوانی حاج ملا محمد مزاهر الانوار 1317 ه.ق. 492 ص.
6. تهرانی آیت الله سید محمد حسینی. لبیل ابلاّب. تهران: 1367. ه.ق. 457 ض.

S.Ibrahimov

Muhammad Nakhchivani literary heritage Summary

The paper studies in detail the environment, life, literary heritage and the rich creative activities of Haji Mullah Mohammad Nakhchivani who lived and worked in the late 19th and early 20th centuries. The works written by him during his creative development have been analyzed by content and essence, and studies have been carried out. It is noted that he has established warm friendly relations with the prominent intellectual Mohammad Tagi Sidgi, and they corresponded regularly.

As well as the paper studies and analyzes in detail the paleographic features of the work “Mezahir al-Anwar”, created by Haji Mullah Mohammed Nakhchivani, who lived and worked in the late XIX-early XX centuries.

In connection with his creative activity, the content of his “Mezahir al-Anwar” work has been considered, the date of writing, the book’s volume,

font type, language, its scribe's publisher's names, size, volume and place of publication, type of ink and so on have been studied, and certain results have been obtained.

The works created by him in fact contain deep reflections, reflect problems and basic principles that were considered vital in the direction of Muslim education.

С.Ибрагимов

Литературное наследие Мухаммеда Нахчывани

Резюме

В статье подробно исследуется среда, жизнь литературное наследие и богатая творческая деятельность Хаджи Моллы Мухаммеда Нахчывани, жившего и творившего в конце XIX-начале XX веков. Произведения, написанные им в течение творческой деятельности, проанализированы по содержанию и по сути, и проведены исследования. Отмечается, что у него установились теплые дружеские отношения с видным интеллектуалом Мухаммедом Таги Сидги, и они регулярно переписывались.

А также в статье исследованы и подробно проанализированы палеографические особенности произведения «Мезахир аль-Анвар», созданного Хаджи Моллой Мухаммедом Нахчывани, который жил и творил в конце XIX-начале XX веков.

В связи с его творческой деятельностью рассмотрено содержание написанного им произведения «Мезахир аль-Анвар», проведено исследование даты написания книги, ее объема, типа шрифта, языка, имени писца и названия издательства, размера, объема и места издания, вида чернил и так далее, и получены определенные результаты.

Написанные им произведения, по сути содержащие глубокие размышления, отражают проблемы и основные положения, считавшиеся насущными в направлении мусульманского образования.

Rəyçi: Əbülfəz Quliyev

AMEA-nın müxbir üzvü, professor